

JÓZSEF ATTILA TÖMEG CÍMŰ VERSÉRŐL*

A költeményről eddig még keveset írtak. Pedig ez a vers irodalmunknak értékes alkotása. Naggyá nemcsak a szépsége teszi, hanem az a történelmi pillanat is, amelyben született. Tudjuk, hogy munkásosztályunk egyik harci megmozdulását, a munkanélküliek 1930. szeptember elsejei tüntetését örökítette meg. Közismert, hogy József Attila személyesen részt vett ezen a tüntetésen. (Vö. Agárdi Ferenc : József Attilával 1930. szeptember elsején. Nagyvilág, 1947. 13. sz. és József Jolán : A város peremén. Bp., 1951. Ifjúsági Kiadó 192—3.) Maga a vers is ezt bizonyítja. Felépítése, képei és hasonlatai megelevenítik a napot. (Vö. Balla Aladárné : 1930. szeptember 1. Bp., 1952. Szikra, 63—138, különösen 97—119.)

A vers élményjellegét, hitvallását, proletár tudatosságát könnyű felismerni. Nem is erről akarok írni. Stilisztikailag sem akarom a költeményt ízekre szedni. Céлом csupán az, hogy a vers nyelvi anyagának jelentéstani vizsgálatával közelebb jussunk a költő mondani-valójának teljes megértéséhez.

Először néhány szót kell szólnom a költemény szerkezetéről. A tüntetés jelszavával kezdődik a vers, majd rövid közlése következik annak, hogy jön a tüntető tömeg. Az ezután következő hosszabb rész (4—23. sor) a tüntető tömeg harcának ábrázolása, amely a tömeg nagyságának érzékeltetésével fonódik össze. Monumentális kép, amelyet egy felkiáltás szakít félbe (»Világ, bekap a tömeg!«). A leírás folytatódik (25—32. sor), azonban eltér az előző résztől, itt már a tüntető tömeg vágyai is felvillannak. Majd együttérző, símogató hangon így szól a költő : »Nyirkos, görbedő atyáim, | édes, sovány leánykám | a tömeg«. Végül befejeződik a leírás (36—42). Most már teljes egészében látjuk, érezzük a tömeg nagyságát. Utána már csak ez a tanulság jöhet : »Óh! Minden más hiábavaló, | az alku, az átok, a csönd, a szó!«. Ilyen gondolatban született meg a vers következő része, amely a proletariátus jellemzésének egyik legszebb művészi megfogalmazása :

Ö

az épület s az építő,
lenn alapkő és fönn tető,
a dolgozó, a tervező —

A költemény végén pedig így kiált fel a költő :

Éljen a munkásság, parasztság,
nem fogja polgári ravaszság,
fölrúgja milliónyi láb, —
hú! tömegek, tovább! tovább!

A költemény tehát a tüntetés jelszavával kezdődik. A *Munkát! Kenyeret!* nyelvileg teljesen kifogástalan : világos, érthető. Ez nem a költő érdeme, hanem a párté. (A Kommunista Magyarországi Pártjától kiadott röpirat fénykép mását lásd Balla Aladárné i. m. 88.) A költő az, hogy a kétszer ismételt jelszóval csupán a tömeg lassú közeledését akarta érzékeltetni. Ehhez a részhez fűződik az az egyszerű felkiáltó mondat, amelynek méltóságos egyszerűsége teljesen megfelel a jelszó ilyen felhasználásának.

A tömeg leírása két élményanyagot megelevenítő hasonlattal kezdődik : »Mint a megriadt legyek | röpülnek róla a kövek.« és »Szálló szikla apró szikra, mint ki a szemét kinyitja, | ha vasdorong ütötte meg.« Balláné ezt írja : »A lovasroham után a tüntetők a mellékutcákba húzódtak vissza, ahol ismét csoportosultak. Majd . . . ismét a körútra nyomultak és az útközben felszedett kő- és vasdarabokkal védekeztek az újabb rohamra induló rendőrök ellen.« (I. m. 102). József Attila szövegét ezen keresztül tudjuk legjobban megérteni. »Mint a megriadt legyek | röpülnek róla a kövek« költői formában fejezi ki azt az élményt, amit a történelmi munka is leír. A »megriadt legyek«-hez való hasonlítás a szálló kövek érzékeltetésére való. A másik, idetartozó hasonlat még ennél is többet mond. A hasonlat első része tulajdonképpen metafora : »Szálló szikla apró szikra«, amely hasonlatban oldódik fel, illetőleg magyarázódik meg : »mint ki a szemét kinyitja, | ha vasdorong ütötte meg.« Nem tartom véletlennek, hogy amíg az előbbi részben *kövek*-ről van szó, addig itt már a *szikla* szóval találkozunk. Annál is inkább, mert a *szikra* szó ellentétként szerepel (sőt a *szikra* jelentése is megszűkül az *apró* jelzővel), a hasonlatban pedig ott van a *vasdorong* szó. Mindez kifejezi a megtámadott tömeg védekezését, védekezésének eszközeit (kő, szikla, vasdorong) és igen

* A cikket mint örvendetes kezdeményezést közöljük, s egyben mint vitacikket is, melynek kapcsán költői művek nyelvi elemzésének módszeréről várunk hozzászólásokat. (Szerk.)

tömören azt a gondolatot is, hogy ez a védekezés-kényszerítetté harci eszköz csak az első visszaütés. Vagyis még pontosabban azt, hogy amikor a tömeg védekezés végett kövekhez nyúl, erejének még csak a szikráját mutatta meg, hisz sokkal többre is képes.

A következő hasonlatot: »A tömeg | járó erdő reneteg, | ha megáll, vér a gyökere« nem érthetjük meg egyszerre. Ezért jobban meg kell vizsgálnunk. Az első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a *járó erdő reneteg* kifejezésben az *erdő* és a *reneteg* szó közül hiányzik egy vessző, és a mondat voltaképpen így alakulna: 'a tömeg járó erdő, reneteg'. Meggondolásunkat azonban megcáfolja József Attilának egy másik, egészen korai verse, ahol az *erdő reneteg* kötőjellel van összekötve: »Eltévedtem járván *erdő-renetegen*.« (Nem tudunk élni. ÖM I, 24). Itt pedig a szó összetétel. Valójában annak kellene lennie a *járó erdő reneteg* szintagmában is. Az *erdő reneteg* jelöletlen birtokos szerkezet. Jelentése 'az erdő sűrűsége'. (Idézett versében is az.) Az ilyen szerkezetet pedig össze szoktuk írni. Különírva szokatlan. Nemcsak a köznyelvben, hanem magánál József Attilánál is. Tudniillik a jelöletlen összetétel tagjait ő is vagy kötőjellel fűzi egymáshoz (vö. pl. »Itt a levél, legalul | *napszám-pengő* a pecsét —« Farsangi Lakodalom. ÖM II, 40) vagy szabályosan összeírja («*Famardosó farkasok*...« Bánat. Uo. 30). Mindezek alapján a *járó erdő reneteg*-et csak 'járó erdőreneteg'-nek magyarázhatjuk, vagyis egy fogalomnak fogjuk fel, ami itt 'sűrű erdő'-t jelent. Így pedig a tömeg sűrűségét, nagyságát, összefonódottságát fejezi ki, mint ahogyan az erdő renetege is a sűrűség, nagyság és az összefonódottság képzetét kelti bennünk. A *járó* jelzővel pedig a költő azt akarja kifejezni, hogy a tömeg olyan, mint egy mozgó, igen-igen sűrű erdő. A kép folytatása: »ha megáll, vér a gyökere« a harcoló tömeg mozgásának megszűnését és egyben ennek az okát is egyszerre egy komplikált metaforával fejezi ki. A *gyökér* szó az *erdő reneteg*-gel együtt a fa képzetéből adódik és az összekapcsolódik a megállás tényével. A *vér* szó pedig csak a mondat egészében érthető. A mondat pedig így magyarázható: a tömeg csak akkor áll meg (*gyökér*), ha erőszakkal, *vérontással* akadályozzák meg előrejutását.

Az eddigi képek, mivel a tüntetés leírását szolgálták, magából a tüntetésből adódtak. A következő öt sorban azonban már másfajta hasonlatokkal találkozunk. Itt közvetlenül egy sorban egy kép ugrik be a parasztságról: »Termőföld talpa, tenyere.«...S talán a termőföld képe adja, hogy a költő most már más oldalról érzékelteti a tömeg nagyságát (»Százeyer hegy a kenyere«). Valószínűbb azonban, hogy a szakasz utolsó sorának (»a tömegnek nincs kenyere«), a tüntetés okának még érzékeltetőbbé tétele a költő törekvése. Itt a tömeg szükséglete van egy nagyobb költői kerekességgel kifejezett számmal és egy hozzákapcsolt képpel (*hegy*) érzékeltetve (»Százeyer hegy a kenyere«). Ehhez járul még, hogy a tömeg itálának mennyiségét még olyan mennyiséggel sem tartja összehasonlíthatónak a költő, mint a *köd* (»itala nem férne ködnek«). A *hegy* és a *köd* tehát szintén a tömeg nagyságának érzékeltetésére szolgál ugyanúgy, mint előbb az *erdő reneteg*. S valóban mindkét szó jelentéstartalmával alkalmas is erre a célra. Eppen ezért az utolsó mondat (»s a ködök bár hegyet fődnek, | a tömegnek nincs kenyere«) igen erőteljesen tárja elénk a tömeg szükségletének nagysága és a való helyzet közötti ellentétet.

A kenyérről folytatott harcból adódó képek folytatódnak akkor, amikor a tömeg érelődését a kenyértészta összedagasztódásával hasonlíttja össze: »dobódik, hánykolódik, dagasztódik«.

A tömeg külső leírása egy intellektuális képpel fejeződik be: »Tömény őssejt«. Ez a metafora még azzal sem vált azonnal közérthetővé, hogy ezt az azonosító képet a költő felbontja, leírja, hasonlattal magyarázza. Az *őssejt* materialista képe a *tömény* jelzővel még erőteljesebbé téve a tömör egység kifejezője. Hasonlata, az *amőba* azért került ide, hogy megértsük, mit is jelent, hogy: »püffeteg tapogatóit kibontja... más dudorait bevonja« az őssejt. De a kép csak akkor válik teljesen világossá, ha tudjuk, hogy a hasonlattal magyarázott metafora a megtámadott, védekező, majd újra előretörő, állandóan mozgásban levő tömeg képének költői megformálása.

E plasztikus képet megszakítja egy felkiáltás: »Világ, bekap a tömeg!«, amelynek értelme nem egészen világos. En arra gondolok, hogy a *világ* szó itt 'kapitalista rendszer'-t jelent. Meggondolásom a következő: a materialista világnézetben a *világ* szó jelentésében a 'rendszer' az elsődleges. József Attila a *rend* szót is többször használja 'társadalmi rendszer' jelentésben. (Pl. »Erős az én szívem s vagyok éhes, rongyos, | nem akarok lenni én már éhes, rongyos. | Inkább akarok csúf, tapodott holt lenni, | még inkább új *rendben* sorsom uralni.« Jut most elég virág. Uo. I, 274.) Magát a *világ* szót is többször illeti olyan jelzőkkel, amelyekkel határozottan szűkebb értelmet ad a szónak, egy társadalmi rendszerhez kapcsolja. Pl. »tőkés *világ* kamatja életem« (Margaréta. Uo. II, 12) és »A történelem futószallagára | szerelve így en készül a *világ*, | hol a munkásság majd a sötét gyárra | szegi az Ember öntött csillagát!« (Munkások. Uo. 49). Ebben a versben pedig azért jelenthet 'kapitalista világ'-ot, mert a költemény olyan tüntetésről ír, amellyel a kapitalizmus létrehozta munkanélküliség ellen

harcot a tömeg. Azt a gondolatot, hogy a *világ* szó itt talán eredeti jelentésében szerepelne, s a mondat mintegy a munkásmozgalom terjedésére utalna, semmivel sem tudom igazolni. Ennek a *bekap* szó is ellentmond, tudniillik ehhez a szóhoz az 'elnyelés', illetőleg a 'megsemmisítés' képzete fűződik.

Ehhez kapcsolódnak közvetlenül ezek a sorok: »Felleget fú orralika, | odvas foga | bérkaszárnyák görbe sora«, amelyek egy mesebeli sárkány képét idézik egy pillanatra. A *fúj* ige *fú* változata és az *orrluk lik* formája, meg a jelölt birtokosjelzés összetétel a népmese hangulatát keltik. De a másik merészen összekapcsolt metafora (»odvas foga | bérkaszárnyák görbe sora«) a külváros képét elevenítik meg. Itt a tömeget már nem külső megnyilvánulása alapján ábrázolja a költő, hanem azokkal a vágyakkal, célokkal, amelyek a tünetekben felmerültek (*gyárért, hétórai munkáért, illetőleg csűrért, boglyaért, bővizű alföldi kútért*). A »Göncölért, Fiastyúkért« pedig a mindenség kifejezése lehet.

Az ezután következő rész meleg hangulatát elsősorban a jelzők adják. Bár itt két metafora is van, mégsem ez tűnik elsősorban a szemünkbe, hanem a *nyirkos* és a *görbedő* szó mint jelző. Honnan kerültek ezek a szavak? A *nyirkos* a nedves proletárlakások képzetéből, vagyis ugyanolyan élményanyagból eredhetett, mint a későbbi Kúlvárosi éj szemléleti tartalmában a víz (vö. Bóka László Irodalomtörténet 1952: 296—7). A *görbed* eléggé ismert tájszó. Azonnal tudjuk, hogy a *görbedő* 'görnyedő'-t jelent, mert a *görbe* szóból van képezve. Itt is a görnyedés hangulatát idézi, a nehéz proletár élet utáni öregkort szemlélteti. A másik metafora a fiatalság képe. Az itt szereplő jelzők egyszerűek, de éppen egyszerűségükkel fejezik ki a valóság leírása mellett (*sovány*) a költő együttlérését is (*édes*). Emellett azonban a tömeggel való azonosulás grammatikai formában, a birtokos személyraggal formailag is ki van fejezve.

Ezután az érzelmi kitérő után hideg józansággal, mintegy ellettként újból a tünetés képét idézi a költő: »Körötte füstölő csövek.«. Jól tudjuk, mire céloz ez a szókép: a támadó rendőrségre. Majd egészen a szimbolumig viszi költőnk a képet: »Folyót piszkál a szalmaszál, — | ni, kapja, viszi már az ár!«. Azonban nem öncélúan. Kettős célja lehet. Egyik a négy sorral lejjebb kimondott tanulság bevezetése, a másik pedig az, hogy a megtámadott és védekező tömeg harcának tetőpontját érzékeltesse. Tudniillik az itt következő négy sor (és sorolja a padokat, | a kiszniket, a kocsikat, | a csákókat, a lovakat, | a fölmutatott kardokat — —) nem költői kép, hanem a harc eszközeinek felsorolása. Semmi sem adhatta volna jobban vissza azt az elkeseredett harcot, mint ez a hat sor ebben a költeményben.

S most kimondja a tanulságot a költő:

Óh!

Minden más hiábavaló;
az alku, az átok, a csönd, a szó!

Az egész költeményben talán ez a rész fejthető meg a legnehezebben. Azt világosan látjuk, hogy ez a költő állásfoglalása. A »Minden más hiábavaló« egyértelműen utal a tünetésre, mint az akkori helyzetben a lehető legeredményesebb harci eszközre. De, hogy mi is az a »minden más«, amit a költő így értelméz: »az alku, az átok, a csönd, a szó«, már nem egészen világos, illetőleg az ezzel kapcsolatos gondolatunk külső eszközökkel nehezen igazolható. Kiindulhatnánk az akkori eseményekből, s a szóképek mögött az aznapi élményt kereshetnénk. (Vö. Balláné I. m. 106.) Itt azonban többről lehet szó. Tudniillik József Attila ebben az időben már tudatos proletárköltő volt, s úgy gondolom, ehhez a megfogalmazáshoz nem volt szükség az aznapi élményre. E négy szót én csak úgy tudom értelmezni, hogy ezek az uralkodóosztállyal való alkunak, a rájuk szórt átoknak és a csöndes beletörődésnek lehetnek a kifejezői.

E résszel belső összefüggésben van a következő négy sor:

Ó

az épület s az építő,
lenn alapkö és fönn tető,
a dolgozó, a tervező —

Hat kép a proletariátus jellemzésére, annak érzékeltetésére, hogy proletariátus az egyetlen erő, amely mindazt meg tudja valósítani, amivel őt a költő jellemezte. Az ellentétek: az épület — az építő, alapkö — tető, dolgozó — tervező, mivel a két szélső pólust fejezik ki, alkalmasak arra, hogy a proletariátus hatalmat kivívó és hatalmat megtartó erejét érzékeltessék.

Befejező, buzdító szavairól csak annyit jegyeznék meg, hogy ezek lendületét a világos, egyértelmű kifejezések és a köznyelvből-vett *fölrug* szó is fokozza. De fokozza a lendületet

József Attila Földeákon

még a ritkán használt indulatszó (*hú*) és az olyannyira egyértelmű *tovább* szó ismétlése. Jóval később írt *Ars poeticá*-jában szintén szerepel ez az utóbbi: »En túllépek e mai kocsmán, | az értelemig és *tovább*«. Erről írja Bóka László (*Irodalomtörténet* 1952:288), hogy »Ez a «tovább» nem az értelmén túlit jelenti, hanem az értelem konzekvenciáját, a tettet». Ugyanígy a tettet, a forradalmi tettet jelenti itt is ez a szó.

A költemény ilyen elemzésekor három kérdés vetődhet fel.

Először az tűnik szemünkbe, hogy a vers elejének és végének világossága mellett a költeménynek néhány igen nehezen értelmezhető része is van. Különösen a közepe, a tömeg és belső leírása homályos. Ez a homály azonban nem csökkenti a vers értékét. Ellenkezőleg, éppen ezek a részek mozgatják meg legjobban az olvasó fantáziáját, gondolkozásra készítetnek. Tudniillik a tömeg és magának a tömegnek a mozgása nem volt köznapi látvány, nem volt egyszerre felfogható, és éppen ezért művészién egyszerű képekkel nem is lehetett visszaadni. A tömeg harcát, kavargását tudatosan ábrázolta így a költő. Ugyanígy, amint az *Eső* című költeményében a vihar leírását. Az az ábrázolás is azért olyan összetett, mert a vihar kavargó képeit csak úgy érzékelheti az olvasó, ha azokat a költő nem közvetlen formában adja vissza.

Másodszor arra kellene választ adni, hogy miért használja a költő ebben a verseben szívesebben a metaforát a hasonlat helyett, és miért szerepel a hasonlat inkább csak a metafora kiegészítéséül? Ezzel kapcsolatban a magam gondolatait így tudnám összefoglalni: ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a metafora mint szóképmemcsak azért erőteljes, mert igen távolról vett hasonlóságon alapul, hanem azért is, mert az összehasonlítottak egyezését azonosítás alakjában fejezi ki, akkor érthető, hogy a tömörséget szerető költő ezt a szóképet használja szívesebben. Tudjuk, hogy a hasonlat nem ilyen. Világosan megmondja, hogy a költő mit mihez hasonlít, mit idéz fel benne ez vagy az a jelenség, amit szükségesnek tart a felmerülő képhez hasonlítani. József Attila nemcsak kedvelte az erőteljes, képzeletet megmozgató, sokszor azonban nehezen fejthető képeket, hanem politikai verseiben rá is kényszerült. Legtöbbször csak ezek biztosították úgy-ahogy a vers legalitását. A hasonlat nem tud olyan tömör lenni (bár József Attilánál a hasonlatok is elég tömörek). Ellenben néha éppen ilyen közvetlenebb képek tudják a költő metaforáit megértetni. De nem ez az egyedüli oka a metaforák és hasonlatok összefonódásának. Ez elsősorban művészi eszköz. Ha egy gondolat két-három szóval metaforában van kifejezve, majd ugyanez az azonosító kép hasonlatban kiszélesítve, változatosabb teszi a verset, és még jobban megleveníti az olvasó számára is a leírt eseményt. Ide tartozik még az a probléma, miért hatnak megjelenítő erejük mellett érzelmileg is József Attila képei — ahogyan a kérdést Bóka László feltette. Ebben a költeményben — a már említettek mellett — valószínűleg azért, mert a tüntetés egyes képei összefonódnak a természet és a proletárelét olyan jellegzetes vonásaival, amelyekkel közös vonásaik alapján azonosíthatók. Azzal pedig, hogy csak a természetben található mennyiségekkel hasonlítja össze a proletáriátus szükségleteinek és követeléseinek nagyságát, a szép érzését kelti bennünk. Valószínűleg — többek között — ez lehet az érzelmi hatás oka egyéb olyan verseiben is, ahol a természetnek szintén nagy szerepe van képkalkotásában (vö. pl. *Fagy, Nyár, Eső* stb.).

Végül gondolhatnánk arra is, hogy talán érdemes lenne ennek a költeménynek a képeit összevetni más, korabeli politikai verseivel (*Párbeszéd, Szocialisták, Lebukott, Munkások*). Itt meg kell különböztetni azokat, amelyeknek megjelenhetőségére számított a költő (*Szocialisták és Munkások*) azoktól, amelyek már eleve csak illegálisan terjedhettek (*Párbeszéd, Lebukott*). E kettéválasztást a költői képek vizsgálata végett tartom fontosnak. A *Szocialisták* című költeménynek művészi eszköze elsősorban nem a kép, hanem az a mód, ahogyan a munkásosztály jellemzésére azt felhasználja. Ebben pedig valóban rokonságot találunk azzal a hat képpel, amellyel József Attila tárgyalt versében a proletáriátus erejét ábrázolja. A *Munkások* című versével pedig az a hasonlóság, hogy ebben a költeményben is olyan szokatlanul kapcsolja össze a képeket, mint a *Tömeg*-ben. Mégis eltérnek ezek a képek. Tudniillik, aki ismeri a kapitalizmus lényeges vonásait, az könnyen megérti ennek a versnek a mondani-valóját. A *Párbeszéd* és a *Lebukott* hasonlatai köznapiak (*üres fűzék, kölyköd elpatkol* stb.) Ezeknek a versnek az ereje éppen nyílt, leplezetlen hangjukban van. — E versekkel való összehasonlítás csak akkor lenne eredményes, ha József Attila költészetének egy szakaszával foglalkoznánk, s ebből a szempontból vetnénk össze költeményeinek vonásait. Én ennek a költői szakasznak csak egyik kiemelkedő alkotásával akartam foglalkozni, és az én szempontomból eredményesebb volt, ha a költői képek megfejtésekor más korszakból is megvizsgáltam egy-két verset. Így jutottam arra a gondolatra, hogy a korábbi *Nem tudunk élni* és a *Nyár*, a későbbi *Fagy, Eső* és *Külvárosi éj*, illetőleg a jóval később írt *Ars poeticá*-val vessem össze, mert a képek és a szóhasználat szempontjából több hasonlóságot fedeztem fel bennük, mint a *Tömeg*-gel egykorú politikai verseiben.